

Owganystanda bolup geçenler dünýewiligiň gymmatyny orta çykardy!..

Category: Kitapcy, Söhbetdeşlik

написано kitapcy | 24 январа, 2025

Owganystanda bolup geçenler dünýewiligiň gymmatyny orta çykardy!..

OWGANYSTANDA BOLUP GEÇENLER DÜNÝEWILIGIŇ GYMMATYNY ORTA ÇYKARDY!...

Gadyrdan okyjylarym!

"El-Kaide" terrorçylykly toparynyň 2001-nji ýylyň 11-nji sentýabrynda ABŞ-na garşy gurnan terrorçylykly aktlary öwrülişik sepgidi boldy. ABŞ Angliýa bilen bilelikde 2001-nji ýylyň 7-nji oktýabrynda Owganystana goşun saldy. 2003-nji ýylyň awgust aýynda-da BMG-nyň kabul eden karary esasynda NATO-nyň goşuny owgan urşuna goşuldy. 2021-nji ýylyň 31-nji awgustynda Owganystandaky iň soňky amerikan esgeri ýurtdan çykansoň, ýigrimi ýyl dowam eden owgan urşy tamamlandy. Owganystanda täze sahypa açyldy.

Türkiýäniň Ýaragly Güýçleriniň 26-njy Baş serkerdebaşysy Ilker Başbug bilen geçiren şu günki söhbetdeşligimizde owgan temasynyň üstünde ähli taraplary bilen durup geçeris.

Ugur Dünder (U.D.): Hormatly Başbug, Owganystan barada bize nämeleri aýdyp biljek?

• IMPERIÝALARYŇ MAZARYSTANLYGY: OWGANYSTAN

Ilker Başbug (I.B.): – "Imperiýalaryň mazarystanlygy" diýlip tanalýan Owganystan hiç wagtam daşardan üstünlikli eýelenmändir ýa-da dolandyrylmadyr. Öz içinde-de üstünlikli ýagdaýda dolandyrylmadygy görnüp dur.

Etniki we dil taýdan alanda köp dürliligi özünde saklaýan

Owganystanda, elmydama diýen ýaly paýtagt Kabulda gowşak hökümet boldy. Ýerli tire-taýpalar, aýratynam daglyk sebitlerde ýaşaýanlar özygtyýarly we baş-başdak düzgünde ýaşaýarlar. Öz ýaşaýan ýerlerine hojaýynlyk edýän uruş ketdeleri araçäk zonalarda ýa-da Kabulda täsir ediş güýjüni edinmek üçin ýygy-ýygydan özara çaknyşyklara girýär. Ýurduň relýefiniň endigansyzlygy, deňiz derejesinden çendenaşa beýikligi, gyýçak daglyklar we ýowuz howa şertleri kese ýerli goşunlar üçin hemişe ýeňip bolmajak kynçylyklary döredip geldi.

Aleksandr Makedonskiý, Britaniýa imperiýasy, SSSR, has soňra ABŞ we NATO güýçleri Owganystanda özlerine laýyk düzgüni girizmäge synanşanam bolsalar, hemmesi şowsuzlyga uçrady. Öňümizdäki wagtda Talibanyňam bütin Owganystany ele alyp, güýçli hökümet gurup biljegi nägümana.

U.D.: – ABŞ 2001-nji ýylda Owganystana girende nähili işleri durmuşa geçirmegi maksat edinipdi?

- **ABŞ-nyň EL-KAIDÄ ZARBA URMAKDAN BAŞGA OŇARAN ZADY BOLMADY**

I.B.: – Düýp maksat – Owganystandaky "El-Kaide" terrorçylykly toparyň köki-damary bilen ýok edilmegidi. Bu maksada "El-Kaidäni" özünde saklaýan Taliban hereketiniň giň möçberleýin ýok edilmegi, terrorçylykly toparlaryň Owganystany ygtybarly nokat edinmeginiň öňüniň alynmagy, bu işleri amala aşyrmak üçin owgan goşunynyň gurulmagy we ähli owganystanlylaryň ynamyna girip biljek güýçli hökümeti gurmagyň üpjün edilmegi ýaly wezipelerem girýärdi.

Häzir bu maksatlara näderejede ýetilendigine ser salynanda, Owganystandaky "El-Kaide" güýçlerine uly zarba urulandygyny aýtsa bolar. 2021-nji ýylyň 31-nji awgustynda Owganystanda bolup geçen wakalar beýleki maksatlara ýetip bolmandygyny görkezýär.

U.D.: – Siziň pikiriňizçe bu şowsuzlyklaryň sebäpleri nämede?

- **OWGANYSTAN GEOGRAFIÝASYNDA ULUS DÖRETMEK MÜMKIN DÄL**

I.B.: – Jaýdar aýdylan bir gowy söz bardyr: "Taryh öňüni görüp bilmeýänlere rehim etmeýär."

Owganystan ýaly geografiýada bir "ulus döretmek" ("nation building") hiç haçanam mümkin bolmasa gerek.

ABŞ Owganystanyň sosial, ykdysady we syýasy hakykatlaryna ýeterlik tanaman şeýlekin mümkin däl işe burnuny sokup ullakan ýalňyşlyk goýberdi.

"El-Kaidä" garşy geçirilen operasiýany belli bir derejede dogry hereket hasaplasa bolar. Emma wagtyň geçmegi bilen bu strategiýanyň Talibanyň ýok edilmegi wezipesinem öz üstüne almagy, operasiýany şol wagtdan başlap çykgynsyz ýagdaýa sokdy.

Talibanyň owgan halkynyň bir bölegi bilen ýakyn gatnaşyk saklaýandygy ýatdan çykaryldy. Talibanyň Owganystanyň iň uly etniki topary bolan puştunlara arkalanýandygy we puştun milletçiliginden peýdalanýandygy gowy analizlenmedi.

Aýratynam, Talibanyň merkezi hökümetiň nogsanlyklaryny düzetmäge we halkyň talaplaryny ýerine ýetirmäge gönükdiren işlere girişendiginem ýatdan çykarmaly däl. Şu çarçuwada, belki-de iň esasy zatlaryň biri: Owganystanda korrupsiýa sebäpli halkyň ynamyndan gaçan hukuk goraýjy ulgamyň ýerine, 2005-nji ýyldan başlap Talibanyň bellän dikmeleri arkaly halkyň gözünde "bitarap" we "adyl" sud ulgamyny getirmegi boldy.

"Ulus döwletiň" we "milli goşunyň" ýok ýerinde, Owganystandaky bilim ulgamynyň diýseň pes bolmagyny-da göz öňüne tutulanda, guran harby bölümleriňizi iň soňky ýaraglar bilen üpjün etseňizem hiç zadyň hötdesinden gelip bilmersiňiz. Şol sanda owgan goşunlarynyň bu kämil ýaraglary we tehnikany näderejede gowy ulanyp biljegi-bilmejegi-de aýratyn üstünde durulmaly mesele.

Elbetde, şowsuzlygyň birnäçe ýerlikli sebäpleri bar.

- **ABŞ-nyň OWGANYSTANDAKY ŞOWSUZLYGYNÝ SEBÄBI KORRUPSIÝA**

ABŞ-ly diplomat Raýan Krokeriň nämüçin Owganystanda şowsuzlyga uçralandygy barada aýdan pikirleri gyzykly:

"Owganystandaky şowsuzlygyň düýp sebäbi terror däl. Düýp sebäp ýurduň etine-ganyna ornan korrupsiýada." Krokeriň pikiriçe korrupsiýa owgan halky bilen Talibanyň arasyňy barha ýakynlaşdyrды.

U.D.: – Ýigrimi ýyllap dowam eden owgan urşy gaty gymmada düşmedimi?

• **OWGAN URŞUNYŇ NETIJELERI HOWPURGADYJY**

I.B.: – Ilki bilen wepat bolanlaryň sanyna göz aýlalyň. 2.443 amerikan, 1.444 NATO esgeri Owganystanda wepat boldy. Ýaraly amerikan esgerleriniň sany 20.666-a ýetdi, 66.000 owgan esgeri, 48.000 owganystanly ýönekeý raýat şu döwürde wepat boldy. Owganysanly ýaralylaryň sany bolsa 75.000-e ýetýär. Bu görkezijiler diýseň howpurgadyjy.

Taliban 1996-2001-nji ýyllarda Owganystany dolandyrypды. Ýigrimi ýyldan soň Taliban Owganystanyň häkimiýetini gaýtadan ele geçirdi.

Owgan urşunyň maddy çykajysy-da ummasyzдыr. ABŞ-nyň Owganystanda bir bitewi ulus kemala getirmek üçin harçlan puly 145 milliard dollar, uruş üçin sowulan pullar bolsa 837 milliarda ýetýär. Owganystanda 1 trilliona golaý dollary ýele sowran ABŞ-nyň Yrakda, Owganystanda, Päkistanda ýigrimi ýylyň dowamynda harçlan umumy puly 6.4 trillion dollar.

Bu puluň bir bölegi amerikan harby senagat şereketlerine gidenem bolsa, barybir ortada harçalanan ummasyz pul bar.

U.D.: – ABŞ-nyň Prezidenti Jo Baýden Owganystanda bolup geçýän wakalar sebäpli kyn ýagdaýda. Baýdene örän agyr tankytlar ýagdyrylýar. ABŞ nädip bu ýagdaýa düşdi?

I.B.: – Ilkinji nobatda şu dogry seljermäni bereliň: Amerikan goşunlarynyň Owganystandan çekilmegi Barak Obamanyň döwründe başlady. Obama 2011-nji ýylda Owganystandan çykyp biljekdiklerini we çykyşyň 2014-nji ýylda gutarjakdygyny mälim etdi. 2011-nji ýylda ABŞ-nyň Owganystandaky esgeriniň sany 100 müňe ýeteňkirleýärdi. Bu san 2015-nji ýylda 10 müňe düşdi.

Munuň netijesinde owgan hökümeti ýurdunyň 16 göterime golaýyny Talibana aldyrdy. 2015-nji ýylda ýagdaýy gören Obama taktikasyny üýtgetdi. Owganystanda ýene biraz galmaly boljakdygyny aýtdy. Yza çekilmegi togtatdy.

Obamanyň daşary syýasatdaky taktikasynnda ugur-utga ýok. Siriýada-da şol bir ýalňyşlygy gaýtalady. 2011-nji ýylda Siriýada Esadyň häkimiýetden gitmeginiň gerekdigini aýtdy. Soňra sözünden dändi.

ABŞ 2010-njy ýylda Taliban bilen gepleşik geçirmäge başlady. Donald Trampyň döwründe işleriň depgini güýjedi. 2020-nji ýylyň fewralynda Taliban bilen Doha şertnamasyna gol çekildi. ABŞ Talibanyň goýýan ähli şertlerini kabul etdi. Munuň bilenem çäklenmän, Talibanyň talaplary babatda Doha şertnamasynyň BMG-nyň Howpsuzlyk geňeşi tarapyndan makullanmagynam üpjün etdi. Şertnama görä ABŞ 1-nji maýa çenli ýurtdan doly çykmalydy.

• OWGAN MESELESI GOLTUK JÜBÜSINE DYKYLAN BAÝDEN ÇEKILME OPERASIÝASYNY ÖRÄN ŞOWSUZ BAŞLADY

Baýden Owganystandan çykma meselesi bilen ýüzbe-ýüz boldy oturyberdi. ABŞ-nyň esasy harby güýji Bagram howa menzilindäki 2.500 esgerden ybaratdy.

Baýdeniň birinji eden işi belleşilen 1-nji maýy 31-nji awgusta çekdi. 14-nji aprelde eden çykyşynda muny öz dili bilen aýtdy. Şonuň üçin Baýdeni çekilme karary sebäpli gereginden artyk günäläp oturmagyň manysy ýok.

Baýdeniň iň uly ýalňyşlygy – bu çekilme operasiýasyna ýaramaz ýolbaşçylyk edenligidir.

Baýden çykmagyň howpsuzlygynyň mümkingadar "az güýç" bilen gurnalmarydygyny aýdyp, iň uly ýalňyşlygyny goýberdi. Bagramdaky amerikan esgerleri 2-nji iýulda duýdansyz çekildi. Hatda by çekilişden owgan goşuny-da habarsyz galdy. Bu ýagdaý Talibany ýüreklandirip, owgan goşunynyňam söweşeň ruhuny ýer bilen ýegsan etdi. 15-nji awgustda Owganystanyň Prezidenti ýurtdan gaçyp gitdi, ertesi günem talibanlar Kabula girdi.

ABŞ-nyň etmeli işi: ABŞ-na ýakyn duran owganystanlylaryň Kabul howa menzilinden howpsuz ýagdaýda göçürilmegidi. Bu iş haosa

we tragediýa öwrüldi. 29-njy awgustda bolup geçen terrorçylykly aktda on üç sany amerikan esgeriniň wepat bolmagyndan soň ýagdaý hasam kynlaşdy.

Bu bolup geçenler dünýäniň gözünde ABŞ-nyň ygtybaryna we beýik döwlet hökmünde at-abraýyna ullakan zarba urdy.

Şindi bu yza çekilme hereketiniň amerikan kongresi tarapyndan derňelmegine garaşylýar.

Sun Szynyň aýdan bir sözi bar:

"Yza çekilme hereketinde, ewakuasiýada iň güýçli tarap iň soňundan yza çekilendir." Baýdeniň strategik ýalňyşlygy, ine, şunda boldy.

U.D.: – Owganystanda Talibanyň gaýtadan häkimiýeti ele geçirmeginiň halkara derejede nähili netijeleri bolar?

I.B.: – Daşary syýasat real syýasata-hakykatçylyk prinsipine esaslanmalydyr. Hakykatçylyga ýurduň milli bähbitleri esas bolup hyzmat etmeli. Ideologiýa we duýguçylyga esaslanýan işlere real syýasatda ýer ýok.

Taliban geçmişde iň ýowuz terrorçylykly aktlara baş goşdy, Owganystany radikal şerigat režimi bilen dolandyrdy we mundan soňam şerigat režimine bagly ýagdaýda dolandyrmaga höwesek topar. Bu hakykatlara garamazdan Taliban bilen ABŞ-nyň arasynda gol çekilen Doha şertnamasynyň BMG-nyň Howpsuzlyk geňeşi tarapyndan makullanmagyny-da gözden sypdyrmaly däl. Hususabam 2004-nji ýylda gurlan Owganystan Yslam Respublikasy döwründe-de dünýewi döwlet bolup oňarmady.

Mundan soňam ABŞ Talibanyň üstünden Owganystany we sebiti gözegçiligi astynda saklamak isleyär. Munda näderejede üstünlük gazanyp biljek, gelejekde göreris.

• RUSSIÝANYŇ, HYTAÝYŇ, HINDISTANYŇ, PÄKISTANYŇ WE TÜRKIÝÄNIŇ ÝAGDAÝLARY

Moskwa üçin iň esasy zat – özi üçin aýratyn orun eýeleýän Orta Aziýa respublikalarynyň howpsuzlygy. Talibanyň bu meselede rus hökümetine özüne goňşy ýurtlara asla hüjüm etmejekdigine söz berendigi aýdylýar.

Eýranam şuna meñzeş gorky sebäpli Russiýanyň pozisiýasyna ýakyn duranyny kem görenok. YŞYD howpunuň garşysynda Eýranyňam erbediň gowuragyny saýlap, Talibana ýardam etmegine garaşylýar. Eýran muňa garşylyklaýyn Talibanyň 1996-2001-nji ýyllardaky ýaly güýçli bolmagyny islänok. Emma şowsuzlyga uçramaklarynam isläp baranok. Çünki şeýle ýagdaý içerki gapma-garşylygyň möwjemegini we Eýrana garşy täze bosgunlaryň güwläp gaýtmagyny aňladýar.

Hytaý ätiýaçly hereket edenini gowy görýär. Taluban käbir özbek we täjik toparlary bilenem bile hereket edýär. Bu toparlaryň bolsa uýgurlar bilen gatnaşygy bar. Hytaý Talibanyň bu gatnaşyklary biri-birine sepleýän sepgide ýetmegini islänok. Mundan başga-da Hytaý dünýäniň iň uly ikinji Mes Aýnak mis ýataklaryna we demirgazyk gidrokarbonlaryna ummasyz maýa goýumlaryny goýdy.

Päkistan 1996-njy ýylda häkimiýeti ele geçirmäge kömek eden Talibanynyň häzirki gazanan göz gamaşdyryjy üstünligine biraz howsalaly seredýär.

Yslamabadyň hemaýatyndaky Taliban Päkistanyň talaplaryny hemişe oňyn garşylaýardy. Mundan soň Talibanyň nähili hereket etjegini, näme boljagyny hiç kim anyklap bilenok. Muňa garamazdan Päkistan her niçigem bolsa, Talibany ýöredýän pozisiýalaryny ýumşatmaga boýun etmek üçin iň amatly alternatiwa bolup durýar.

Hindistan 2001-nji ýyldan bäri Owganystana 3 milliarddan gowrak pul kömegini etdi. Emma ol häzir biraz yzda bolanyny kem görenok.

Türkiýäniň Owganystan bilen gatnaşygy owgan halky bilen ikitaraplaýyn taryhdan gözbaş alýan ynamyna we ýakynlygyna esaslanýar.

Real syýasat we hakykatçylyk Türkiýäniňem, beýleki köp ýurduň edişi ýaly Taliban bilen gatnaşyk açmagyň zerurlygyny döredýär.

Häzir bütin dünýäniň Owganystana endişeli göz bilen garamagynyň düýp sebäbi Owganystanyň gaýtadan terrorçylykly toparlara mesgen bolup-bolmajagydyr.

Jemleme ýerine: Owganystanda bolup geçen wakalar ýene bir gezek bir hakykaty äşgär etdi:

Demokratiýanyň we dünýewiligiň arasynda iňňän ýakyn baglanyşyk bar. Dünýewilik demokratiýanyň iň esasy şertidir. Dünýewilik demokratiýanyň kämilleşmeginde baş iteriji güýji döredýär.

• **Peýdalanylýan çeşmeler:**

1). "What We Need to Learn: Lessons from Twenty Years Of Afghanistan Reconstruction" atly habarnama. Awgust, 2021 ý.

2). "Time" žurnaly, 13.09.2021 ý.

3). Adam Baczko, Gilles Dorronsoro "Taliban nädip ýeňiş gazandy?", "Cumhuriyet" gazetini, 06.09.2021 ý.

4). Georges Lefeuvre, "Diplomatik bulanyklyk", "Cumhuriyet" gazetini, 06.09.2021 ý.

Ugur DÜNDAR.

"SÖZCÜ" gazetini, 10.09.2021 ý.

Söhbetdeşlik